

VI
ЦЕРКОВНО-
ІСТОРИЧНЕ
КРАЄЗНАВСТВО:
ВИТОКИ
та сучасний
дискурс

ГАМАЛІЇВСЬКИЙ ХАРЛАМПІЇВСЬКИЙ МОНАСТІР: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

Стаття присвячена історії одного з пам'ятників архітектури України – Гамаліївського Харлампіївського монастиря та ансамблю його пам'яток, якому в 2014 р. виповниться 300 років з моменту офіційного заснування.

Ключові слова: Гамаліївський Харлампіївський монастир, пам'ятник архітектури, Скоропадські, антирелігійна кампанія.

5 лютого 2014 р. виповниться 300 років із дня офіційного заснування Гамаліївського Харлампіївського монастиря на лівому березі річки Шостка в селі Гамаліївка (нині – Шосткінського району Сумської області), у трьох кілометрах від села Локотки.

У 1676 р. гетьман І. Самойлович дозволив козаку села Локотки Воронізької сотні Степану Бугаю спорудити поблизу майбутнього монастиря на річці Шостці водяний млин¹, а у наступному році зобов'язав його одну третину доходів, які той отримував від млина, віддавати на військові потреби². Наприкінці 80-х рр. XVII ст. С. Бугай продав побудований млин генеральному осавулові Андрію Михайловичу Гамалії (? – † до квітня 1696 р.), котрий заснував недалеко від нього слобідку³ й назвав її на свою честь – Гамаліївкою.

Через декілька років після заснування слобідки він помер, залишивши її в спадок своєму сину, військовому значковому товаришу Антону Гамалії (? – † 1728 р.). Антон Андрійович був людиною віруючою; 14 квітня 1702 р. він заснував у Гамаліївці православний храм, який був названий на честь святого великомученика Харлампія – Харлампіївським⁴. Незабаром після заснування церкви при ній виникла жіноча пустинь⁵, витрати по утриманню якої А. Гамалій узяв на себе⁶. Під час Північної війни зі шведами він воював на боці І. Мазепи і поплатився за це всіма своїми маєтностями та засланням у Сибір⁷. Відібрану в нього у 1710 р. Гамаліївку з Харлампіївською пустинню гетьман І. Скоропадський залишив собі⁸.

У 1713 р. дружина гетьмана Анастасія Марківна Скоропадська (уродж. Маркович) вирішила спорудити на місці пустині жіночий монастир й у тому ж році подарувала йому два млини, декілька ділянок землі, лісу і батьківській хутір Дубочаєвський «з людьми,

там же на куплених ґрунтах поселеними, та присілками: Яблунівкою, Білошапкою, Дейманівкою, Сергіївкою й двома Дівицями»⁹.

1 грудня того року І. Скоропадський закріпив за монастирем вказані маєтності гетьманським універсалом і одночасно з цим подарував йому належні до його двору села Марчихіну Буду, Мутин, Паліївку, Бирине та хутір Бубновщину¹⁰, а незабаром звернувся до Петра I й попросив його дозволу на будівництво обителі на підтвердження за нею царською грамотою перелічених володінь, земель і млинів. Петро I його клопотання задовольнив, 25 січня 1714 р. видав йому дозвільну царську грамоту на спорудження Харлампіївського монастиря й закріпив за ним вказані в гетьманському універсалі «села, землі, ліси, млини та всякі угіддя у вічне володіння»¹¹.

Вслід за цим І. Скоропадський оголосив себе титарем обителі¹², а його дружина розпочала будівництво монастирських споруд, головною з яких вважався собор Різдва Пресвятої Богородиці. Він був прикрасою Гамаліївської обителі. За даними М. Домонтовича, храм зводився за проектом професора Сорбонни А. Зерникау¹³. Однак чи так це, насправді, не відомо. Осатаній був православним богословом, письменником і архітектором. На початку 80-х рр. XVII ст. він проживав у Батурині і помер у Києво-Печерській лаврі задовго до початку будівництва Гамаліївського монастиря, в 1693 р. або у 1694 р.¹⁴ У зв'язку з цим деякі дослідники висловлюють обґрунтовані сумніви щодо його авторства проекту головного храму¹⁵.

Собор Різдва Пресвятої Богородиці зводився впродовж 16 років, з 1719 р. по 1735 р., та був освячений 14 вересня того року архімандритом Никодимом Ленкевичем. Його спорудження, за деякими даними, здійснювалося

«муровщиком» Данилом Мойсеєвичем на підставі договору, укладеного 7 лютого 1719 р. між ним і гетьманом І. Скоропадським. За будівництво собору Д. Мойсеєвичу було обіцяно: «п'ять тисяч золотих, борошна стародубської міри: житнього – 100 осьмачок, пшеничного – 10 осьмачок, гречаного – 10 осмачок, насіння конопляного – 3 осмачки, круп гречаних – 8 осьмачок, пшона – 4 осмачки, гороху – 3 осмачки, олії – 300 кварт, риби в'ялої – голів десять, солі – 6 бочок, сала – 60 пудів, баранів – 30, яловиць – 10, горілки – кухлів чотири»¹⁶.

Собор Різдва Пресвятої Богородиці в різний час мав від двох до чотирьох престолів: північний – на честь дванадцяти Апостолів, південний – Святої Великомучениці Варвари¹⁷, на хорах правої сторони – сповідника Якова і на хорах лівої сторони – Святого Миколая¹⁸, котрі знаходилися у прибудовах до храму.

На думку деяких фахівців, головний гамаліївський собор був схожий із Троїцьким храмом чернігівського Ільїнського монастиря¹⁹. Проте не всі поділяють цю думку, вважаючи, що собор Різдва Пресвятої Богородиці був спроектований на основі місцевої переробки проектів двох типів храмів – базилікального з трансептом та хрестового п'ятикупольного²⁰ і в ньому «інакше, ніж у Троїцькому соборі в Чернігові, архітектор видозмінив тип староруського тринефного шестистовпного храму»²¹.

У середині собору знаходився чотириарусний різьблений іконостас з головними святинами обителі – чудотворними іконами Єрусалимської Божої Матері, Спасителя, Ільїнською Чернігівською Божої Матері (всі у срібній ризи²²), Святого Миколи Угодника й Пристрасті Господньої, іконою Якова сповідника²³ і т.д. Цоколь іконостаса був прикрашений гербами Скоропадських, а над ним підносилися різьблені позолочені колонки, увиті виноградною лозою.

На стіні храму, біля правого криласа, висів портрет гетьмана І. Скоропадського в повний зріст у військовому панцерному озброєнні²⁴, написаний відомим художником XVIII ст. – Якимом Глинським, а недалеко від нього – його дружини роботи того ж майстра²⁵. Портрети знаходилися в соборі до середини XIX ст., після цього їх перенесли у настоятельські келії, а після революції передали в Сумський художній музей ім. Н.Х. Онацького.

Поряд із головним храмом у північно-західному кутку монастирського подвір'я зна-

ходилася трапезна церква священномученика Харлампія з невисоким куполом «зального типу, з п'ятигранною апсидою, перекритою півсферичним куполом на високому восьмерику»²⁶. Храм, який було побудовано в 1721 р., став усипальнею двох гілок роду Скоропадських²⁷. Тут, біля правого криласа, 6 липня 1722 р. поховали гетьмана Івана Ілліча Скоропадського, праворуч від нього 13 січня 1730 р. – його дружину Анастасію Марківну Скоропадську, а поруч із ними 2 квітня 1733 р. – їх дочку Ульяну Іванівну Толстую (дружину ніжинського полковника Петра Петровича Толстого), яка померла 13 березня того року у селі Яковлеве під Москвою²⁸.

Більше ніж через сто п'ятдесят років після їх смерті, в трапезній церкві Гамаліївської обителі було поховано Петра Івановича Скоропадського – батька гетьмана Української держави Павла Скоропадського, полковника російської армії, сестру гетьмана Єлизавету, його матір Марію Андріївну Миклашевську та брата Михайла Петровича. «Усі вони, – як згадував Павло Скоропадський, – поховані поряд, там же, де поховані гетьман Іван і гетьманша Анастасія»²⁹.

Храм Священномученика Харлампія мав дві трапези: одну велику – літню, й іншу малу – теплу. До нього примикав двоповерховий корпус, в якому містилися настоятельські келії, із похилим дахом, що був зведений після 1826 р. на місці дерев'яних, що згоріли під час пожежі 1795 р. До того року з південного боку трапезної церкви, за собором Різдва Пресвятої Богородиці знаходилася велика одноповерхова дерев'яна будівля, у котрій розміщувалося 13 чернечих келій³⁰. Однак під час пожежі вона була пошкоджена вогнем та згодом розібрана, а на її місці в 1837–1840 рр. споруджена нова одноповерхова будівля для таких же келій (чотирикімнатних із сіньми і двокімнатних без сіней), яка зводилася із цегли, що залишилася від розібрання Кербутовського Новомлинського храму³¹. Окрім зазначених будівель, у дворі монастиря знаходилися їдальня й хлібопекарня під одним дахом та інші господарські споруди, а поблизу від нього – водяний млин і винокурня³².

Територію монастиря розміром близько 170 м на 180 м було огорожено цегляною стіною заввишки близько 2,2 м й товщиною близько 1,25 м із бійницями, розташованими на висоті близько 1,25 м від землі³³. На кутах стін обителі було встановлено чотири восьмигранні

вежі з бойовими камерами та бійницями (по одній на кожному куті), в середині південної стіни – така ж вежа із хвірткою, що вела на територію монастиря, а у середині північної стіни – чотиригранна двоярусна з воротами кріпосного типу.

У західній частині стіни обителі, напроти собору Різдва Пресвятої Богородиці, у 30-х рр. XVIII ст. було споруджено триярусну вежу-дзвіницю четверикового типу, в нижньому ярусі якої знаходився головний вхід у монастир, у середньому – розміщала церква Вознесіння Господнього, а у верхньому – дзвіниця.

Під час пожежі, що сталася в Гамаліївському монастирі у 1795 р., вежу-дзвіницю було пошкоджено вогнем; впродовж декількох десятиліть вона залишалася в запустінні. Після переведення в обитель черниць Ново-млинського монастиря вона була повністю перероблена: «аркада першого ярусу розібрана, другий і третій яруси споруджено заново, а зверху них встановлений сферичний гранчастий купол із високим шпилем»³⁴.

Майже всі споруди монастиря будувалися на пожертвування сім'ї Скоропадських та під контролем дружини гетьмана, яка особисто спостерігала за їх зведенням до своєї смерті. Жертвували на його будівництво й інші особи. Так, за даними О.М. Лазаревського, осавул генеральної артилерії Іван Мануйлович у 1714 р. «подарував на молитви, на обитель Гамаліївську хутір свій Шеїнку і млин о двох колах, з двором та пущею», колишній мешканець селища Вороніж міщанин Василь Дзвонник пожертвував у 1717 р. «на обитель св. Гамаліївську близько двадцяти «ґрунтів», «дворів» та інших земельних ділянок у с. Вороніжі та поблизу с. Вороніж вартістю близько 2000 золотих», вдова сотника Сави Григоровича – засновника села Макове – в 1718 р. віддала третю частину своїх Воронізького й Маківського маєтків і слобідки Радомки «на Гамаліївську обитель для відпущення гріхів своїх та поминання чоловіків своїх Сави і Кирила» й ін³⁵.

Однак основні багатства монастир отримав від родини Скоропадських. Турбуючись, «щоб обитель та в майбутньому часі для їжі й одягу черниць, у ній благочестиво живущих, особливо до належної потреби мала достаток», гетьман І. Скоропадський 24 січня 1718 р. «подарував монастирю свої власні села Вечорки і Колтуновки в Прилуцькому полку, село

Камінь у Мутинському повіті, села Рогівку та Пушкарі з озерами в Новгород-Сіверській сотні, села Макове й Локотки із сінокосом Полевичі у Воронізькому повіті, а також купив разом зі своєю дружиною і подарував монастирю млин на річці Есмані з хутором, полями, сінокосами, лісом та з перелісками у Воронізькій сотні, млин на річці Шостці під селом Локотки з хутором, полями, лісами, сінокосами й дворами, млин на річці Шостка в селі Макове з двором, полями, лісами та іншими угіддями, млин у селі Паліївці з двором і з садом, млин гутянський з Гутою й хуторами Борщовцем і Зап'ятницьким та інші володіння, які були підтверджені за монастирем царською грамотою від 7 липня 1718 р.»³⁶. Завдяки цьому Харлампіївська обитель стала «одним із найбагатших малоросійських монастирів»³⁷, але її економічне благополуччя тривало недовго.

В 1722 р. гетьман І. Скоропадський помер. На знак подяки за надані монастирю милості його поховали 6 липня у трапезній церкві Священномученика Харлампія, біля правого крилеса, а на надгробній плиті зробили напис: «Здесь опочиваетъ тѣломъ рабъ Божій Іоанъ Скоропадскій, Войскъ Запорожскихъ Гетманъ, сей обители фундаторъ. Преставилсѣ въ Глуховъ року 1722, Мѣсяця Іюля третього дня»³⁸.

Після смерті гетьмана титаршею Харлампіївського монастиря стала Анастасія Скоропадська. Як і її покійний чоловік, вона піклувалася про благополуччя обителі, спостерігала за її будівництвом, часто приїжджала туди помолитися і подовгу залишалася в ній. Тут вона відзначала свої дні народження та храмові свята, на які приїжджали високопоставлені великоросійські чиновники із сім'ями і малоросійська генеральна старшина³⁹.

Бував у неї й миргородський полковник Данило Апостол, обраний у вересні 1727 р. гетьманом Малоросії, доти, поки його зять Андрій Горленко не розпочав процес проти Гамаліївського монастиря та Анастасії Скоропадської щодо повернення відібраних у його батька сіл Яблунівки, Білошапки, Сергіївки, Вечорок та ін. Під час розгляду вказаної справи гетьман підтримав свого зятя і у 1729 р. повернув йому перелічені населені пункти, а також відібрав в обителі «Марчихіну Буду, Мутин й інші села і приписав їх до свого двору»⁴⁰. А. Скоропадська тяжко переживала втрату вказаних володінь та, можливо, тому й захворіла. Після цього вона вирішила перетво-

рити Гамаліївський монастир із жіночого в чоловічий, сподіваючись на те, що начальник-ігумен зможе краще підтримувати обитель у «належному стані», ніж черниці⁴¹.

Про це 15 грудня 1729 р. вона написала своєму брату Андрію Марковичу, а 19 грудня – архієпископу київському, галицькому і всієї Малої Росії Варлааму. У своїх листах вона пропонувала черниць із Гамаліївської обителі перевести в інші жіночі монастирі, а «найстаріших та найчесніших законниць, які в обителі Харлампіївській у чернечий чин пострижені, перевести в Мутинську пустинь», яку, за її задумом, необхідно було підпорядкувати Харлампіївському монастирю, «а на місце їх в обитель Харлампіївську поселити ченців, ігумена призначити й інше, як у досконалих монастирях у Малій Росії водиться»⁴².

У день складання листа на ім'я архієпископа київського, галицького та всієї Малої Росії Варлаама А. Скоропадська померла. Через два дні після смерті її тіло привезли у Гамаліївський монастир «де побачили, що на обличчі покійної, на правій стороні підборіддя, дуже червоно, також і правого вуха нижче кінець дуже червоний та вуха м'які, а лице ні в чому не змінилося»⁴⁴. У зв'язку з цим з її похоронами поспішати не стали й відклали їх до 13 січня 1730 року.

У призначений день тіло А. Скоропадської поховали у трапезній церкві Священномученика Харлампія «з правого боку поруч із тілом покійного гетьмана Скоропадського» в присутності близьких родичів, багатьох знатних великоросійських і малоруських осіб, а також священників із міст Глухова, Новгород-Сіверського, Кролевця, селища Воронежа та інших населених пунктів. Похоронами керував архімандрит новгородський Нил, а надгробну промову читав префект Київського колегіуму Амвросій Дубневич – майбутній єпископ чернігівський та ніжинський. Після смерті А. Скоропадської титарами Гамаліївського монастиря були призначені її брат, генеральний підскарбій Андрій Маркович і племінники – бунчукові товариші Михайло Скоропадський та Яків Маркович – автор «Дневных записок генерального подскарбия Якова Марковича».

Турботи по перетворенню Гамаліївської обителі із жіночої в чоловічу взяв на себе А. Маркович. Незабаром після смерті сестри він надіслав її передсмертний лист архієпископу Варлааму і попросив його посприяти у

вирішенні вказаного питання. Архієпископ підтримав останню волю А. Скоропадської Марківни та подав відповідне клопотання до Святійшого Синоду.

Впродовж наступних трьох років питання про перетворення Гамаліївської обителі розглядалось у вищих інстанціях і 31 січня 1733 р.⁴⁵ було остаточно вирішене. Про це архієпископ київський Рафаїл Заборовський 24 березня того року повідомив листом А. Марковичу: «Отримали ми указ її Імператорської Величності Самодержавиці Всеросійської і від Святійшого Синоду про переведення мутинських ченців у дівочий Гамаліївський монастир, а черниць гамаліївських – у Мутинський монастир»⁴⁶. Обов'язки по вирішенню цієї справи були покладені Р. Заборовським на густинського ігумена Гаврила Леопольського, котрий 18 квітня 1733 р. доставив його листа із Києва в Глухів⁴⁷.

Переведення тривало недовго; про це свідчить той факт, що вже наприкінці вересня того року Київська єпархія призначила настоятелем Гамаліївського монастиря «для правління та влаштування всіляких добрих порядків монастирських чесну й учительну людину, превелебного пана отця Германа Конашевича, члена духовної консисторії та екзаменатора катедри Києво-Софійської»⁴⁸, який незадовго перед цим був викладачем у Московській слов'яно-греко-латинській академії.

Однак останній не ужився з ченцями і титарами монастиря й вони зажадали від архієпископа київського Р. Заборовського надіслати на місце Г. Конашевича іншого настоятеля⁴⁹. Він це прохання задовольнив і в грудні 1734 р. звільнив настоятеля від займаної посади, а замість нього на початку 1735 р. призначив архімандрита Никодима Ленкевича⁵⁰. Він близько трьох років був настоятелем Гамаліївського монастиря, після чого був відкликаний у Казанську єпархію, а на його місце в 1738 р. призначили професора богослов'я Софронія Мигалевича – колишнього ректора Московської слов'яно-греко-латинської академії⁵¹ й архімандрита московського Заіконоспаського монастиря.

При цьому настоятелі, 28 вересня того року⁵² (за іншими даними 10 жовтня)⁵³ у Гамаліївському монастирі сталася пожежа. Із слів С. Мигалевича, вона розпочалася «опівночі над тією баштою, де склеп мурований, і, як дійшла до тієї комори, де зберігалася домашня й куплена горілка, більше 40 бочок,

то на весь монастир вогонь розлився, від чого погоріли всі хороми та крівлі на мурованій церкві, трапезі й брамі, тільки вціліли іконостас і ризниця»⁵⁴.

На той час Гамаліївський монастир володів такими селами: Сергіївкою, Яблунівкою, Дубовим Гаєм, Білошапкою, Вечорками, Ковтуновцями, Великою Дівцею, Малою Дівцею, Гамаліївкою, Маковим, Паліївкою, Локотками та Дейманівкою⁵⁵. Однак доходів, які він отримував від зазначених маєтностей, не вистачало на відновлення монастирських споруд. У зв'язку з цим у квітні 1741 р. С. Мигалевич звернувся до імператриці Єлизавети й попросив повернути Гамаліївській обителі незаконно відібрані в неї гетьманом Данилом Апостолом села Мутин, Камінь, Марчихіну Буду, Бирине, Рогівку і Пушкарі. Своє прохання він мотивував тим, що після відібрання вказаних населених пунктів монастир «в останній бідності та зубожінні перебуває і після пожежі й донині у попередній стан не приведений, і святі церковні будови без належних дахів стоять, покриті соломною, й завжди їх пробиває всяка мокрота, і потрапляє вона на кам'яні стіни, які від того терплять велику шкоду, та вельми небезпечно, щоб вони від того не впали...»⁵⁶. Імператриця прислухалася до доводів С. Мигалевича і своїм указом від 21 травня 1743 р. повернула монастирю незаконно відібрані в неї села⁵⁷.

11 червня того року Святійший Синод встановив у Гамаліївському монастирі архімандритське правління⁵⁸, а 24 жовтня 1743 р. прийняв рішення перевести останнього на посаду настоятеля московського Андроніївського монастиря. Однак С. Мигалевич відмовився від запропонованої посади, посилаючись на «хворобу свою, що перешкождала переїзду до Москви, і на бажання довести перебудову монастиря», й 15 березня 1744 р. був залишений на колишній посаді⁵⁹.

Протягом наступних декількох років він відновив пошкоджені монастирські споруди і після закінчення ремонтних робіт, наприкінці 40-х рр. XVIII ст., помер у Гамаліївській обителі⁶⁰, де, вирогідно, і був похований. Після його смерті настоятелем монастиря призначили Гавриїла Леопольського, однак він незабаром помер (01.01.1749 р.), а його місце 29 січня того року зайняв ігумен Києво-Петропавлівського монастиря Пахомій Витвицький⁶¹. На посаді настоятеля Гамаліївського монастиря він пробув менше року, після чого

його перевели в прилуцький Густинський монастир, а замість нього 19 лютого 1750 р. призначили флотського обер-ієромонаха Пафнутія Биковського⁶², котрий керував обителлю до 23 вересня 1754 р., поки його не перемістили в Києво-Печерську лавру⁶³.

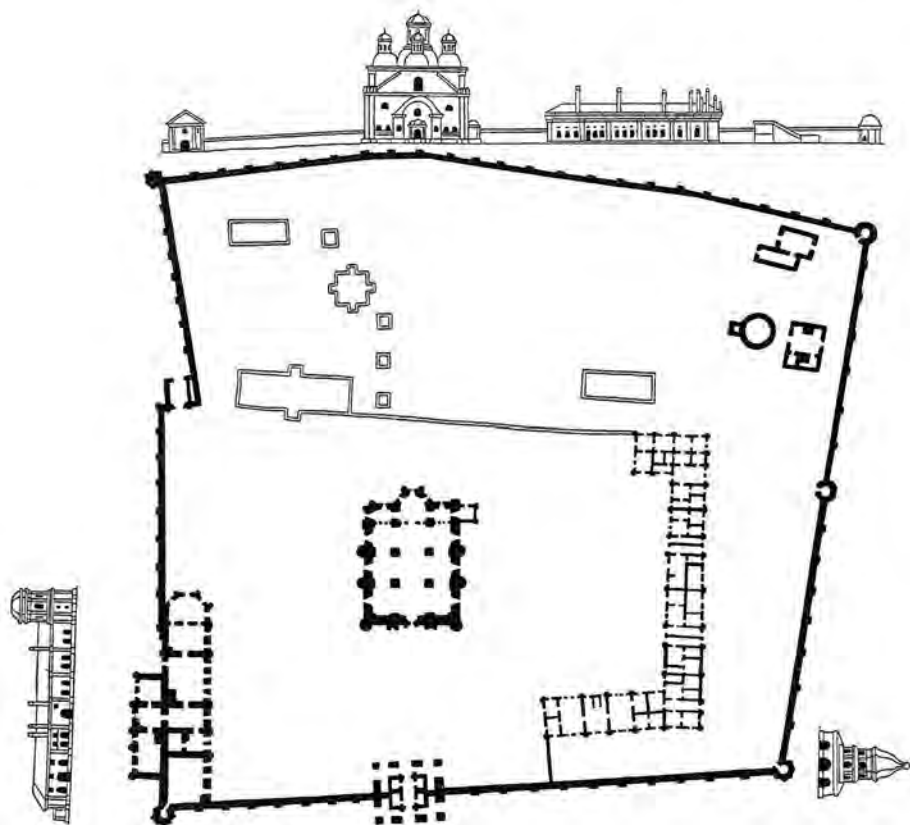
Після нього настоятелем Гамаліївського монастиря був архімандрит Венгамін, який помер в березні 1761 р.⁶⁴ Незадовго до його смерті, 10 лютого того року, його місце зайняв архімандрит Давид Нащинський – письменник та перекладач, професор богослов'я, ректор Київської духовної академії з 3 липня 1758 р. по 10 лютого 1760 р.⁶⁵ Перебуваючи на посаді настоятеля, він не залишав наукової й перекладацької діяльності, написав «Златой клейнод детей Божиих, то есть правдивый путь к христианству» та інші праці.

За його правління Гамаліївський монастир багато сперечався «з сусідами за землі, особливо лісові, в яких не було точних меж». Це відволікало ченців від виконання своїх прямих обов'язків, у зв'язку з чим в 1766 р. оберпрокурор запропонував Священному Синоду звернутися до імператриці з проханням «позбавити духовний чин у Малоросії від суєти мирської»⁶⁶.

У 1768 р. (за іншими даними, на початку 1769 р.) Д. Нащинського перевели в Глухівський Петропавлівський монастир, а замість нього призначили Феоктиста Мочульського – письменника й педагога, який згодом став архієпископом білгородським і курським, членом Петербурзької академії наук та почесним членом Харківського університету⁶⁷.

Пробувши на посаді настоятеля Гамаліївської обителі близько року, Ф. Мочульський у 1769 р. був переведений у Києво-Михайлівський монастир, а його місце 16 червня 1770 р. зайняв ігумен Полтавської Хрестовоздвиженського монастиря Антоній Почека⁶⁸. Він керував Гамаліївською обителлю до 1784 р., після чого 6 січня 1785 р. замість нього було призначено Іоанна Островського – префекта і викладача латині, філософії й богослов'я Київської духовної академії.

Він виконував обов'язки настоятеля Гамаліївського монастиря близько п'яти років, до 15 грудня 1789 р. (за іншими даними, до 8 січня 1890 р.), після чого його перевели настоятелем у коломенський Богоявленський Голутвінський монастир Московської єпархії, а згодом призначили пермським і катринбурзьким єпископом⁶⁹.

План Гамаліївського монастиря

Архімандрит Іринеї Фальковський

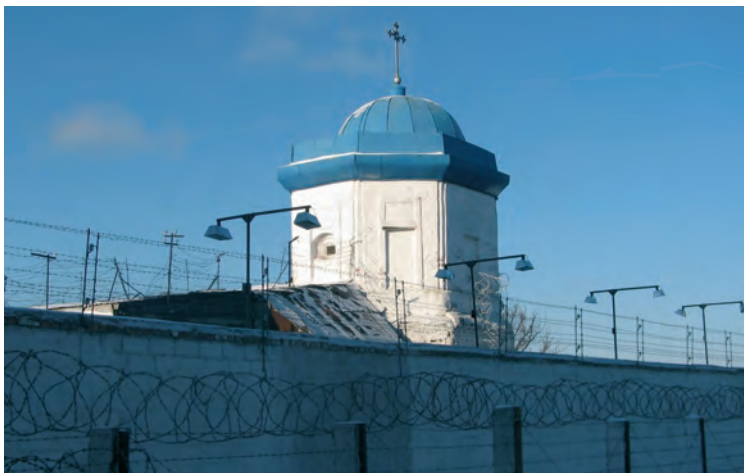
Архімандрит Феоктист Мочульський

Собор Різдва Пресвятої Богородиці. Зліва надбрамна башта

Собор Різдва Пресвятої богородиці (сучасний вигляд)

Собор Різдва Пресвятої богородиці (сучасний вигляд)

За Іоанна Островського 10 квітня 1786 р. Гамаліївську обитель було передано у казенне відомство з присвоєнням їй статусу монастиря другого класу. При цьому належні останньому села Бирине, Пушкарі, Рогівку, Мутин, Камінь, Гамаліївку і Локотки тощо були в нього відібрані й повернуті державі⁷⁰.

25 грудня 1789 р. (за іншими даними, 14 грудня)⁷¹ на місце І. Островського призначили Христофора Сулиму – ігумена миколаївського Моденського монастиря Новгородської єпархії. На чолі Гамаліївської обителі він перебував до 1 травня 1794 р., після чого його перевели в чернігівський Єлецький монастир, а згодом призначили Слобідсько-Українським єпископом⁷².

Місце Х. Сулими в 1794 р. зайняв Платон Романовський – ректор і учитель богослов'я Новгород-Сіверської духовної семінарії⁷³. При ньому у 1795 р. в монастирі сталася пожежа, яка пошкодила більшість монастирських споруд. Її наслідки були зафіксовані у плані «Гамаліївського монастиря, яким він залишився після пожежі», складеному в 1795 р. статським радником Л. Алексєєвим. У центрі плану було зображено храм Різдва Пресвятої Богородиці, напроти нього, недалеко від південної стіни – корпус чернечих келій, з іншого боку, біля північної стіни – Харлампіївську церкву й корпус настоятельських келій, а в східній частині, за головним храмом – споруди обителі, що згоріли: 4 невеликих будиночки і маленьку церкву⁷⁴.

Через декілька місяців після пожежі, 23 лютого 1796 р., П. Романовський помер. Його місце 22 червня того року зайняв ректор Новгород-Сіверської семінарії, архімандрит Ієронім Загоровський⁷⁵. На посаді настоятеля Гамаліївського монастиря він перебував до 14 січня 1799 р., після чого його перевели у київський Видубицький монастир, а замість нього 6 лютого того року призначили Ірінея Фальковського – учителя богослов'я Київської духовної академії⁷⁶.

Цей заклад у той період переживав важкі часи, які були викликані ліквідацією Києво-Братського Богоявленського монастиря, від доходів із маєтностей якого викладачі академії отримували кошти на своє утримання. Залишившись без матеріальної підтримки обителі, служителі академії розпочали кампанію по відновленню Києво-Братського монастиря та поверненню йому відібраних володінь. Однак вона безуспішно тривала до 1795 р., поки у

Гамаліївській обителі не сталася пожежа. Для відновлення її споруд потрібно було 8534 руб. 25 коп., однак ні в монастиря, ні у Чернігівської єпархії таких коштів не існувало. Скориставшись цією обставиною, київський митрополит Ієрофей 21 березня 1799 р. звернувся до Святійшого Синоду й попросив відновити Києво-Братський монастир «на тому самому штаті, який для Гамаліївського встановлений, з переведенням звідти в Братський гамаліївських ченців, і з дозволом забрати у Братський з Гамаліївського тамтешню ризницю з пристойним начинням, меблями, келійними кінями, екіпажем та з іншим майном, крім будівель»⁷⁷.

Святійший Синод підтримав клопотання митрополита й 23 травня того монастир після ліквідації в парафіяльну церкву, на утримання якої відновлений Братський монастир повинен був виділяти з штатної суми щорічну плату, призначену на одного ієромонаха, ієродиякона і паламаря, а всі належні Гамаліївському монастирю угіддя й споруди (за винятком церков та будівель, необхідних для проживання майбутніх священнослужителів і паламарів) повернути у казну⁷⁸. Павло I проти цього не заперечував і 29 травня підписав прохання Синоду⁷⁹.

Після прийняття вказаного рішення київський митрополит Ієрофей направив у Гамаліївський монастир протоієрея Матвія Россовського й канцеляриста Мельникова і зобов'язав їх прийняти майно ліквідованого монастиря за описом та передати його в Києво-Братський монастир. При цьому їм було наказано залишити в Гамаліївській обителі найнеобхідніші речі, які «дешевші» і «гірші» й у самій обмеженій кількості, а всі інші вивезти до Києва. На початку серпня 1799 р. розпорядження митрополита було виконано і найбільш цінне майно ліквідованого монастиря – ризниця, ікони, церковне начиння тощо – було упаковано і відправлено в Києво-Братський монастир.

Протягом наступних двадцяти шести років Гамаліївська обитель залишалася у запустінні і, згідно з рішенням Святійшого Синоду, використовувалася як парафіяльна церква. Однак стіни її споруд залишалися в гарному стані; 15 березня 1826 р. Святійший Синод прийняв рішення «про переведення Ново-Млинського дівочого монастиря з проживаючими у ньому черницями в ліквідований Гамаліївський монастир»⁸⁰, а незадовго перед

чим, 25 грудня 1825 р., виділив на ремонт останнього 16 948 руб.⁸¹

Через декілька місяців після ухвалення вказаного рішення черниці й послушниці Кербутовської Новомлинської обителі у кількості близько 40 осіб переселилися в Гамаліївський Різдо-Богородичний монастир, який незадовго перед цим отримав статус обителі третього класу, і під керівництвом ігумені Дометіани приступили до виконання своїх обов'язків та відновленню її споруд, пошкоджених пожежею 1795 року.

Під час проведення ремонтних робіт, у 1834 р., Дометіану звільнили з посади настоятельки Гамаліївської обителі в зв'язку з похилим віком, а замість неї місце 8 серпня того року призначили ніжинську ігуменю Феодору⁸², за якої будівництво й ремонт монастирських споруд було закінчено.

У 1840 р. місце настоятельки Гамаліївського монастиря зайняла ігуменя Маргарита, казначея обителі, котра незадовго перед цим служила відповідно в Ніжині⁸³. Пробувши на чолі монастиря близько восьми років, вона 21 листопада 1848 р. померла, а замість неї була призначена ігуменя Антонія – дворянка з роду Назаревських, яка управляла Гамаліївською обителлю до 1888 р.⁸⁴. При ній на початку 60-х рр. XIX ст. у Гамаліївському монастирі проживали близько 100 осіб⁸⁵, котрі утримувалися за рахунок державної допомоги в сумі 284 руб., відсотків від капіталу у сумі 4700 руб. і доходів, які обитель отримувала із 30 десятин орної землі, млина, рибного озера, 18 десятин саду та двох городів площею близько 3 десятин⁸⁶.

15 травня 1888 р. Гамаліївський монастир очолила 67-річна ігуменя Єфросинія, казначея обителі⁸⁷. На чолі монастиря вона перебувала недовго, про що свідчить той факт, що вже в 1889 р. на її місці була ігуменя Ксенофонта⁸⁸, котра відрізнялась особливим благочестям, за що 6 травня 1898 р. була заохочена благословенням Святійшого Синоду з грамотою⁸⁹, а 6 травня 1899 р. наперсним хрестом з Кабінету Його Величності⁹⁰.

При Ксенофонті на початку XX ст. у Гамаліївському монастирі проживали 36 черниць і 74 послушниці⁹¹. Настоятелька монастиря мешкала на першому поверсі архієрейських покоїв, які примикали до трапезної церкви, а черниці і послушниці – в чернечих келіях. На другому поверсі покоїв розміщалися приймальня та вітальня. «Приймальня була

прикрашена портретами превеликих осіб усіх часів, а вітальню прикрашали старовинні меблі: крісла з твердими сидіннями, великий диван з високою прямою спинкою, громіздкий овальний стіл, виготовлений з карельської берези. Праворуч від входу у вітальню висів портрет фундаторки А. Скоропадської з хвалебними віршами під ним, навпроти нього – портрет І. Скоропадського, а у вітальні над канапою – портрет рано померлої Єлизавети Скоропадської, імператорської фрейліни»⁹².

Неподалік від монастиря, на річці Шостці, знаходився водяний млин, подарований гетьманом І. Скоропадським, а поруч із ним – заграда, поросла очеретом і жовтими ліліями. Біля неї протікало «дивне джерело живої води, над виходом якого була влаштована обширна каплиця, всередині вся прикрашена образами»⁹³.

У другій половині XIX ст. при Гамаліївському монастирі діяло училище, в якому навчалися 15 дівчат. Священики читали їм Закон Божий, а черниці – читання й писання⁹⁴, а на початку XX ст. там існувала школа грамоти, у якій, серед інших предметів, викладалися шиття, вишивання та в'язання⁹⁵. При Різдо-Богородичній церкві діяла також церковно-парафіяльна школа, завідувачим якої наприкінці XIX ст. був священик Микола Усердов⁹⁶. Вона вважалась однією з кращих у Глухівському повіті, перебувала на особливому становищі й на протязі декількох років отримувала з місцевого бюджету субсидію в сумі 100 руб. на рік⁹⁷.

Незадовго до революції у 1917 р. в обителі побував видатний український історик, публіцист і громадський діяч Д. Дорошенко. Свої спогади від побаченого він описав у статті «Гетьманський монастир», яка була опублікована в 1919 р. в його нарисах «По рідному краю (Дорожні враження й замітки)».

На той час у Гамаліївському монастирі проживали близько 250 черниць та послушниць, а «його настоятелькою була Дионисія, в миру Євдокія Кузина, уродженка Севського повіту Орловської губернії. Не стара ще жінка, з делікатним приємним обличчям. Дуже привітна»⁹⁸. За оцінкою Д. Дорошенка монастир тих часів мав характер великої трудової спілки, в якій на перший план виступали господарські інтереси. Кожна монахиня у ньому мала свою роботу: одна вишивала, друга обробляла земельну ділянку тощо. В обителі був свій готель з чистими світлицями і старовин-

ними гравюрамаи, пекарня й інші господарські споруди.

З приходом радянської влади спокійний уклад життя у Гамаліївській обителі було порушено. Керуючись декретом Ради Народних Комісарів від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» комуністи розпочали на Чернігівщині широкомасштабну антирелігійну кампанію, яка супроводжувалась утиском священнослужителів, закриттям православних монастирів і храмів, відібранням у них майна тощо.

Черниці Гамаліївського монастиря були стурбовані цими подіями і, бажаючи її зберегти, взяли у володіння 70 га лісів, 10 га лугів, 20 га рілля і в 1921 р. організували сільськогосподарську кустарну виробничу артіль, а її головою обрали монахиню Марфу Никлонську. Спілка займалася виробництвом сільськогосподарської продукції, мала у власності 20 коней, 30 корів, 50 овець, 10 свинюток, 2 водяних млини, сукновальню тощо. Проте це не надовго відстрочило ліквідацію монастиря. Гоніння на церкву продовжувалися. Після 1 травня 1924 р. Гамаліївський монастир закрили, а його житлові приміщення передали під будинок для старих людей, а згодом – під дитячий притулок. У зв'язку з цим одна частина черниць покинула монастир, а інша залишалась в обителі й проживала в ній до початку 60-х рр. минулого століття, заробляючи собі на проживання вишиванням, плетінням та іншими роботами.

Через чотири роки після ліквідації монастиря більшовики приступили до вилучення його цінностей. Насамперед вони проникли у склеп Скоропадського, сподіваючись знайти в ньому золоті прикраси. Проте їх там не виявилось. Після цього представники радянської влади зняли з головного Гамаліївського храму 320-пудовий дзвін, який був подарований монастирю на початку ХХ ст. імператрицею Олександрою Федорівною з нагоди святкування 300-ліття царювання дому Романових, і розібрали різьблений іконостас.

Дзвін вони порізали й здали на металобрухт, а іконостас викинули, заздалегідь знявши з нього позолоту та ікони. Дерев'яні частини іконостасу місцеві жителі розтягнули по домівках і використали їх для опалення своїх помешкань, а ікони, до яких приходили помолитися тисячі віруючих зі всієї округи, вико-

ридали для виготовлення столів. Проте декілька святинь обителі все ж вдалося врятувати, й до недавнього часу вони зберігалися у будинках місцевих мешканців.

На початку Великої Вітчизняної війни радянська держава ослабила тиск на православ'я. Скориставшись цією обставиною, священнослужителі поновили діяльність Харлампіївської церкви і з 1941 р. почали використовувати її як парафіяльну для села Гамаліївки, а після війни спробували відновити монастир. З цією метою єпископ сумський і охтирський Іларіон (Прохоров) 1 грудня 1947 р. подав до Ради в справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР відповідне клопотання, однак у його задоволенні 18 грудня того року було відмовлено⁹⁹.

28 березня 1956 р. Гамаліївський монастир було включено до Списку пам'яток архітектури України¹⁰⁰. На цей момент лише одна із його споруд – Харлампіївська церква – використовувалася за призначенням. Усі інші монастирські приміщення знаходилися в користуванні колгоспу «Нова праця» (з 1957 р. «40 років КПУ»). Соборний храм Різдва Пресвятої Богородиці використовувався під зерновий склад, трапезний корпус – під склад матеріальних цінностей, а дзвіниця – мінеральних добрив й отрутохімікатів. На першому поверсі двоповерхового корпусу настоятельських келій зберігалось колгоспне зерно, на другому поверсі трапезного корпусу розміщувався сільський клуб, у чернечих келіях проживали сім'ї колгоспників та 18 монахинь похилого віку, а на монастирському подвір'ї тримали стадо колгоспних корів.

Однак держава не була зацікавлена у використанні Гамаліївського монастиря як пам'ятника архітектури і в грудні 1961 р. передала його Міністерству внутрішніх справ України, яке організувало на території обителі виправно-трудова колонію посиленого режиму, призначену для відбукання покарання особами, що скоїли тяжкі злочини¹⁰¹.

Після прийняття вказаного рішення, в січні 1962 р. на території монастиря розпочалися роботи по виявленню підземних ходів й інших порожнеч, через які засуджені могли втекти на волю. Обстеження почали із церкви Святого Харлампія, у якій планувалося відкрити їдальню для останніх. Спочатку зірвали дощату підлогу храму, а під нею виявили склеп із зруйнованою цинковою труною, в якій знаходилися останки І. Скоропадсько-

го: «добре були видні кістки його ніг, чоботи зі шпорами і череп»¹⁰².

Після цього один з учасників обстеження Олексій Борисенко спустився в склеп, що знаходився поруч зі склепом гетьмана, і «побачив в ньому труну з горіхового дерева, покриту лаком, у якій знаходилось тіло молодої жінки, що чудово збереглося. Проте, як тільки в труну проникло повітря, воно почало розсипатися»¹⁰³. Кому точно належали виявлені останки – невідомо. Можливо, дочці І. Скоропадського – Уляні Толстой або сестрі гетьмана Української Держави П. Скоропадського – Єлизаветі.

Обстеження території монастиря проводилося у присутності керівників Сумського обласного управління внутрішніх справ, Шосткинського районного відділу міліції, Комітету державної безпеки й двох представників православної церкви. «Після виявлення склепу гетьмана та членів його сім'ї, – згадував О. Борисенко, – керівництво управління внутрішніх справ запропонувало представникам духівництва перепоховати їх останки. Однак ті відмовилися, посилаючись на те, що ні гетьман, ні члени його сім'ї не зараховані до лику святих. Після цього хтось із членів комісії віддав наказ забетонувати склепи. Для цього привезли три автомобілі-самоскиди бетону і залили їм два склепи з останками І. Скоропадського, членів його сім'ї і членів родини П. Скоропадського, а потім засипали щебенем та піском склеп, що знаходився у південній прибудові до храму святого Харлампія, в якому зберігалось шість трун з останками настоятелів і настоятельниць Гамаліївської обителі»¹⁰⁴. Аналогічні «заходи» були проведені й у храмі Різдва Пресвятої Богородиці.

Вслід за цим у березні–травні 1962 р. до монастиря прибули понад 500 засуджених загального режиму і збудували на його території їдальню, медичну частину, контрольно-пропускний пункт й інші споруди, необхідні для проживання та обслуговування останніх. Під час виконання будівельних робіт вони повністю знищили дзвіницю монастиря, яка нібито заважала огляду, скинули хрести з церкви Святого Харлампія і собору Різдва Пресвятої Богородиці, перебудували під камери для злочинців черничі келії, заклали бійниці в монастирській стіні, а також зрівняли із землею й залили асфальтом поховання військових, що знаходилися біля

північних дверей собору, дружин титулярних, статських та таємних радників, котрі знаходилися з південного боку храму Різдва Богородиці, а також могили ченців, черниць та інших поважних осіб з усієї округи, що знаходилися вздовж огорожі, яка вела від храму Святого Харлампія до брами¹⁰⁵. Після закінчення будівельних робіт 25 червня 1962 р. виправно-трудова колонія була здана під охорону військової частині та незабаром прийняла перший етап засуджених посиленого режиму у кількості близько 550 осіб.

Через деякий час після їх приїзду головний гамаліївський собор було переобладнано під виробничі цехи колонії, всередині зведені залізобетонні міжповерхові перекриття і перегородки, а в куполі встановлено бак для води. Собор було поділено на три поверхи й безліч підсобних приміщень, а у центрі встановлене промислове обладнання, робота якого негативно впливала на схоронність храму. Від вібрації працюючих верстатів шматки старовинної ліпнини відвалювались, а споруда поступово руйнувалася та занепадала. На сьогоднішній день від внутрішнього облаштування собору майже нічого не залишилося. За час існування у ньому виробничого цеху колонії всі настінні фрески декілька разів перештукатурювалися і білилися. В 1970–1973 рр. було повністю знищено всі кутові башти монастиря, у тому числі й три надбрамні, а її стіна перетворена на частину виробничої зони колонії.

Постановою Ради Міністрів України від 6 вересня 1979 р. ансамбль Гамаліївського монастиря було знову включено до Списку пам'ятників архітектури України, що перебувають під охороною держави. Однак майже ніяких заходів, спрямованих на його збереження, з того часу так і не було вжито.

Декілька років тому обитель відвідали науковці Інституту історії та теорії архітектури і містобудування – єдиної в Україні наукової установи у сфері проведення відповідних фундаментальних досліджень. «Перед їх очима, – зазначала директор НДІТІАМ Алла Виноградна, – предстала картина тотального запустіння. Тут не лише науковець, а й будь-який пересічний громадянин зрозуміє, що ця пам'ятка давнини знаходиться поза межами елементарної охорони. Навпаки. Стіни старовинної будівлі вкриті грибокком, шматки старовинної ліпнини відвалюються на очах. Керівництво колонії на свій розсуд переобладнало намолені століттями келії на

місця ув'язнення. Подекуди прямо на могильних плитах встановлені верстати. Порушуються християнські канони щодо поховання, яке не повинно знаходитися за колючим дротом, а особливо усипальниця таких значущих для національної свідомості українців осіб, як великий гетьман України Іван Скоропадський та його родина»¹⁰⁶.

У минулому році керівництво України вирішило покласти цьому край. Враховуючи виняткову культурну й історичну цінність ансамблю пам'яток Гамаліївського Харлампіївського монастиря та роль його засновників в історії українського державотворення, з метою належної охорони цієї обителі Президент України В. Ющенко своїм указом від 6 січня 2010 р. «Про деякі питання збереження ансамблю пам'яток Гамаліївського Харлампіївського монастиря» запропонував Кабінету Міністрів України вжити у встановленому порядку заходів щодо вивільнення Шосткинсь-

кою виправною колонією №66 приміщень і споруд колишньої Гамаліївської обителі з метою її подальшого утримання, використання й розвитку як об'єкта культурної спадщини України, а також забезпечення прав релігійних громад щодо користування його культовими будівлями.

З того часу минуло більше року. Однак за цей час лише одна із монастирських споруд – церква Священномученика Харлампія, в склепі якої зберігаються забетоновані останки гетьмана І. Скоропадського та членів його родини була 2 березня 2011 р. передана Шосткинською виправною колонією №66 Конотопській єпархії Української православної церкви Московського патріархату. Всі інші монастирські споруди залишаються у користуванні колонії, поступово руйнуються і занепадають. Настав час якнайшвидше повернути народові України фрагмент його славетної історії.

Джерела та література

- 1 *Лазаревский А.* Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Кн. 2. – Чернигов, 1868. – С. 102.
- 2 Там само.
- 3 *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т. 1. – Киев, 1908. – С. 239–240.
- 4 *Гумилевский Д.И.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 4. – Чернигов, 1873. – С. 21.
- 5 *Модзалевский В.* Очерк истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда // Лохвицкий исторический сборник. – Киев, 1906. – С. 267.
- 6 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 20.
- 7 *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. – Кн. 1. – М., 1875. – С. 445.
- 8 *Василенко Н.П.* Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1901. – С. 47.
- 9 *Пулк М.* Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы. – Т. 3. – СПб., 1872. – С. 78.
- 10 *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – Киев, 1893. – С. 351.
- 11 *Пулк М.* Вказ. праця. – С. 79.
- 12 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 20.
- 13 *Домонтович М.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 671.
- 14 *Русский биографический словарь.* – Т. 1. – СПб., 1896. – С. 61.
- 15 *Цапенко М.* Архитектура левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967. – С. 119.
- 16 Для истории Гамалеевского Харлампиевского монастыря // Черниговские епархиальные известия. – 1887. – № 1. – С. 15–16.
- 17 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1740 г.). – Т. 20. – СПб., 1911. – С. 591.
- 18 *Гумилевский Д.И.* Вказ. праця. – С. 53.
- 19 *Домонтович М.* Вказ. праця. – С. 676.
- 20 Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – Т. 4. – Киев, 1986. – С. 32.
- 21 *Логвин Г.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – 2-е изд. – М., 1980. – С. 215.
- 22 *Домонтович М.* Вказ. праця. – С. 676.
- 23 *Верховец Я.Д.* В наши дни. – Петроград, 1915. – С. 24.
- 24 О месте погребения малороссийского гетмана Ивана Скоропадского. // Чтения в

- Обществе истории и древностей российских (далі – ЧОИДР). – 1847. – Кн. 9.
- 25 Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. – 2-е изд. – М., 1970. – С. 65.
- 26 Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – Т. 4. – С. 32.
- 27 Історія української архітектури / Ю.С. Асеев та ін.; ред. В.І. Тимофієнко. – Київ, 2003. – С. 227.
- 28 Гумилевский Д.И. Вказ. праця. – С. 52.
- 29 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 400.
- 30 Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – Київ, 1934. – С. 390.
- 31 Гумилевский Д.И. Вказ. праця. – С. 52.
- 32 Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – С. 390–391.
- 33 Вечерський В. Гамаліївський монастир XVIII сторіччя // Пам'ятки України. – 2001. – №4.
- 34 Там само.
- 35 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 352.
- 36 Василенко Н.П. Вказ. праця. – С. 315–318.
- 37 Энциклопедический словарь. – Т. XXXVII / Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1908. – С. 79.
- 38 Ханенко Н. Диариуш или журнал, то есть повседневная записка // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 1. – С. 74.
- 39 Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729 гг.). – Ч. 2. – Киев, 1895. – С. 189.
- 40 Пулк М. Вказ. праця. – С. 84.
- 41 Гумилевский Д.И. Вказ. праця. – С. 29.
- 42 Гетманша Скоропадская, урожденная Анастасия Марковна Маркович (1667–1729) // Исторический вестник. – 1911. – № 8.
- 43 Мордовцев Д. Русские женщины нового времени. Гетманша Скоропадская. – СПб., 1874. – С. 37.
- 44 Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729 гг.). – Ч. 2. – С. 340.
- 45 Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 8: 1733–1734 гг. – СПб., 1898. – С. 27.
- 46 Гумилевский Д.И. Вказ. праця. – С. 41–42.
- 47 Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729 гг.). – Ч. 3. – Киев, 1897. – С. 283.
- 48 Гумилевский Д.И. Вказ. праця. – С. 45.
- 49 Русский биографический словарь. – Т. 5. – М., 1916. – С. 38.
- 50 Харламович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1. – Казань, 1914. – С. 850.
- 51 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1736 г.). – Т. 16. – СПб., 1906. – С. 873.
- 52 Описание актов Архива Маркевича, относящихся к истории южнорусских монастырей // ЧОИДР. – 1884. – Кн. 1. – Отд. 1. – С. 27–28.
- 53 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1741 г.). – Т. 21. – СПб., 1913. – С. 203.
- 54 Гумилевский Д.И. Вказ. праця. – С. 48.
- 55 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1738 г.). – Т. 18. – Петроград, 1915. – С. 1357–1358.
- 56 Архив князя Воронцова. – Кн. 1. – М., 1870. – С. 70–72.
- 57 Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – 1-е собр. – Т. 11. – СПб., 1830. – С. 813.
- 58 Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 1: 1741–1743 гг. – СПб., 1899. – С. 355.
- 59 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1743 г.). – Т. 23. – СПб., 1911. – С. 514.
- 60 Гумилевский Д.И. Вказ. праця. – С. 50.
- 61 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1749 г.). – Т. 29. – СПб., 1913. – С. 189, 437.
- 62 Там же. – С. 288.
- 63 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (1754 г.). – Т. 34. – СПб., 1912. – С. 337.
- 64 Гумилевский Д.И. Вказ. праця. – С. 51.
- 65 Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-русской церкви. – Т. 1. – СПб., 1827. – С. 104–106.
- 66 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2: Полк Нежинский. – С. 355.
- 67 Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-русской церкви. – Т. 2. – СПб., 1827. – С. 291–294.
- 68 Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. – СПб., 1877. – С. 530–531.
- 69 Русский биографический словарь. – Т. 8. – СПб., 1897. – С. 280.

- 70 Гумилевский Д.И. Вказ. праця. – С. 51.
71 Сулимовский архив. – Киев, 1884. – С. 137.
72 Русский биографический словарь. – Т. 21. – СПб., 1901. – С. 435.
73 Там само. – Т. 14. – СПб., 1905. – С. 57.
74 Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург), ф. 1399, оп. 1, д. 843.
75 Русский биографический словарь. – Т. 8. – СПб., 1897. – С. 167.
76 Там само. – С. 135–136.
77 Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий. – Киев, 1901. – С. 210.
78 Там само. – С. 211.
79 Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода (6 ноября 1790 г. – 11 марта 1801 г.). – Петроград, 1915. – С. 398.
80 Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – Т. 4: 1825–1835 гг. – Петроград, 1915. – С. 40.
81 Там само. – С. 25.
82 Гумилевский Д.И. Вказ. праця. – С. 52.
83 Там же.
84 Календарь Черниговской губернии на 1888 год. – Чернигов, 1887. – С. 288.
85 Гумилевский Д.И. Вказ. праця. – С. 52.
86 Домонтович М. Вказ. праця. – С. 676.
87 Список настоятельниц женских монастырей и общин. – СПб., 1889. – С. 52.
89 Церковные ведомости. – 1898. – № 18–19. – С. 169.
90 Там само. – 1899. – № 19. – С. 147.
91 Денисов Л.И. Православные монастыри Российской империи. – М., 1908. – С. 911.
92 Архірейський Д. Гамаліївський монастир: передісторія ганьби // Советское полесье. – 1996. – 17 января.
93 Верховец Я.Д. В наши дни. – Петроград, 1914. – С. 25.
94 Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1884 г. – СПб., 1886. – С. 249–250.
95 Журналы Глуховского уездного земского собрания на 1913 г. – Глухов, 1914. – С. 50.
96 Журналы Глуховского уездного очередного земского собрания на 1891 г. – Чернигов, 1892. – С. 12.
97 Журналы Глуховского уездного земского собрания на 1897 г. – Глухов, 1899. – С. 120–121.
98 Дорошенко Д. «Гетьманський монастир» // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 159–160.
99 Письма Патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1953 гг. – Т. 1. – М., 2009. – С. 323–325.
100 Див.: Постанова Ради Міністрів Української РСР №320 від 28 березня 1956 р. «Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР».
101 Лукаш С. Святыни на берегу реки Шостка // День. – 2009. – 30 квітня. – № 75.
102 Неопубликованные воспоминания жителя и уроженца с. Гамалеевки Борисенко Алексея Павловича.
103 Там само.
104 Там само.
105 Там само.
106 Комарова А. Могила гетьмана Скоропадського – за колючим дротом // Свобода. – 2007. – №4 (319).

Владимир Чухно

Гамалеевский Харлампиевский монастырь: история и современность

Статья посвящена истории одного из памятников архитектуры Украины – Гамалеевско-Харлампиевского монастыря и ансамбля его сооружений, которому в 2014 г. исполняется 300 лет с момента официального основания.

Ключевые слова: Гамалеевский Харлампиевский монастырь, памятник архитектуры, Скоропадские, антирелигиозная кампания.

Vladimir Chykhno

of Hamaliya Kharlampiy Monastery: history and the first steps to its recover

The article examines the history of the one of the historic landmark of Ukraine – Hamaliya Kharlampiy Monastery and its memorial ensemble that will be 300 after its founding in the 2014.

Key words: *Hamaliya Kharlampiy Monastery, historic landmark, Skoropansky, antireligious campaign.*

УДК 908: 289 (477) “1885/1902”

Дмитро Кудінов (м. Суми)

КОНФЕСІЙНИЙ КОНФЛІКТ В СУМСЬКОМУ ПОВІТІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена історії конфлікту між сектантами-парахристиянами, Православною церквою та державою, який виник наприкінці ХІХ ст. і загострився на початку ХХ ст. Визначається роль князя Д. Хілкова в поширенні толстовства серед селян Сумського повіту. Розглядаються кульмінація конфлікту – розгром селянами православної церкви в слободі Павлівка, наслідки цього виступу і суд над сектантами.

Ключові слова: *сектантство, толстовці, мальованці, місіонерство, погром.*

В історії релігії України чільне місце займає тема сектантства. Причинами його зародження і формування були як суто конфесійні розходження всередині церкви, так і реакція частини населення на офіційний курс держави в релігійній та соціальній політиці. Специфічною причиною являлися також і соціально-духовні пошуки інтелігенції, яка не була задоволена станом офіційної ідеології, розходженням між ідеалами, що пропагувалися державою та церквою, та життєвою практикою. З релігійним реформаторством нею пов'язувалися сподівання на зміни в суспільно-політичному розвитку. Віра, в даному випадку, виступала в якості провідника до кращого життя, як знамено об'єднання прочан, переважно з селянства, під гаслами соціальної справедливості. Саме в такому ракурсі розвивалося сектантство в Україні у Пореформений період.

Зростання популярності сектантства не могло не відбитися на його конфліктних відносинах з державною церквою. Історія конфесійного протистояння в Сумському

повіті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. є тому яскравим свідченням. Розгром церкви і масова сутичка між сектантським і православним населенням в сл. Павлівка стали кульмінацією конфлікту. Виявлення причин погрому, регіональної специфіки сектантства та характеристики виступу сектантів і складають мету даної статті.

Процес над павлівськими селянами поклав початок журналістським та згодом краєзнавчим дослідженням історії сектантства на Сумщині. Піонерами вивчення «павлівської справи» стали В. Короленко, який в якості журналіста «Полтавських губернських відомостей» приїздив до Сум висвітлювати судові розслідування, а також відомі публіцисти М. Гусев і С. Мельгунов, що виступили на захист свободи совісті, вимагали справедливого розслідування причин селянського виступу¹. В статті М. Гусева «Павлівці» й у книзі В. Бонча-Бруевича «Матеріали до історії і вивчення російського сектантства і розколу» авторами використовувався рукопис, написаний